

**PROF. DR. MUHAMMED ALİ FERZÂNE’NİN HAYATI
VE TÜRK EDEBİYATI ÜZERİNE ETKİLERİ¹**

Mustafa Recebi RAGEB²

ÖZET

Merhum Dr. Muhammed Ali Ferzâne, Türk Edebiyatı’nın İran’daki önde gelen şahsiyetlerinden, Türkolojinin kurucularından ve Azerbaycan Halk Edebiyatı’nın öncülerinden sayılmaktadır.

Ünlü düşünür ve bilimadamı Dr. Ferzâne, farklı dilleri öğrenmiş ve onlara saygı göstererek kendisini o dilin mensuplarına karşı sorumlu hissederek, her koşulda anadilini savunup halkının kimliğini, tarihini ve kültürünü korumak amacıyla değerli eserler ortaya koymuştur; Azerbaycan Dilbilgisi Temelleri, Bayatılar, Uşak Folkloru ve Terminler gibi kitaplar söz konusu değerli eserlerin bir kısmını teşkil etmektedir.

Dr. Ferzâne, İran’da Pehlevi iktidarı döneminde, Türkoloji ve Azerbaycan Halk Edebiyatı’nın ilk öncülerinden olmuştur. Dr. Ferzâne, Pehlevi Devleti müffetişleri ve bazılarının ileri sürdüğü, “Siz Farsça’yı bu kadar güzel yazdığınız halde, niye devletin yasakladığı yerel dilin okunulup yazılması alanında faaliyet gösteriyorsunuz?” sorusuna ilişkin, “Ben bir İran vatandaşı olarak, İran halkının ortak dili, dünya edebiyatına manzum ve mensur eser sunan zengin ve köklü bir dil niteliğinde olan Farsça’ya saygı duyarak, ömrümün bir kısmını da bu dilin öğrenim, incelenme, eğitim ve öğretimine adanmış bulunmaktayım. Azerbaycan Türkçesi’ne etnik ve anadil olarak bağlıyım. Bu bağlılık herhangi bir şüphe ve önyargıdan uzak, doğal ve meşru bir eğilimdir. Ülkenin resmi diliyle beraber, kendi anadilini de öğrenmek herkesin doğal hakkıdır” diye yanıt vermiştir. Baskıcı Pehlevi Hükümeti döneminde, Muhammed Ali için yeni bir mücadele dönemi başlamıştı.

Onun üstün kişiliği, değerli hizmetleri, eserlerinin yeteri kadar tanınmaması ve bu eserlerin Türk Edebiyatı üzerinde olan etkilerini dikkate alarak; bu makalede yazarın kişiliği, eserleri ve eserlerinin çeşitli alanlarda özellikle de halk edebiyatında olan etkisi incelenip tanıtılacaktır. Dr. Ferzâne, Azerbaycan Halk Edebiyatı’nın öncülerinden olup tüm zorluklara göğüs gererek değerli hizmetlerde bulunmuştur.

Anahatar Kelimeler: Muhammed Ali Ferzâne, Azerbaycan Halk Edebiyatı, Türkoloji, Türk Dili ve Edebiyatı, Halk Edebiyatı

¹ Bu Makale 27-29 Ekim 2018 tarihleri arasında Manavgat-Antalya’da düzenlenen ASEAD 4. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu’nda sunulan bildiriden geliştirilmiştir.

² Allameh Tabataba’i Üniversitesi, Fars Edebiyatı ve Yabancı Diller Fakültesi, Tahran-İRAN, Mustafa.Recebi@gmail.com

GİRİŞ

Dr. Ferzâne'nin Azerbaycan Türkçesi Dil ve Edebiyatında yaptığı geniş alanlı çalışmaları; kendi kültürel varlığını savunması, anadilinin öğreniminde ve gelişmesinde yayınladığı yüzlerce Farsça ve Türkçe makaleleri, Azerbaycan Türkçesi Dilbilgisi, Bayatılar ve Dede Korkut gibi kitapları onun adını kalıcı kılmıştır.

Dr. Ferzâne her zaman özgürlük, adalet, eşitlik, insan hakları ve bunların birbirinden ayrılmamasına inandı. Bugün Azerbaycan'nın gururu sayılan öğrenciler yetiştirdi.

Dr. Ferzâne hastalığıyla mücadele ettiği zor yıllarında, yaşlılık dönemlerinde bile halkının sesi olmuştur. Yurt dışında Azerbaycan Türkçesinde radyo kurma gibi kültürel çalışmalarla eş ve dostlarının yardımcısı oldu ve birçok sosyo-kültürel toplantıların hazırlamasına öncülük etti.

Prof. Dr. Muhammed Ali Ferzâne 17 Ocak 2006 yılında vefat etti. Dr. Ferzâne'nin ölümünden sonra birçok bilim adamı tarafından, onun yaptığı çalışmalar, bilimsel kişiliği, Azerbaycan'nın tanıtımındaki etkileri, Türk dili ve edebiyatının gelişme ve öğrenilmesindeki etkiliyici rolü ve Azerbaycan halk edebiyatının değerlemesi konusunda yaptığı faaliyetleri hakkında makaleler yazıldı ve farklı sempozyumlarda bu konularla ilgili bildiriler sunuldu.

Bugüne kadar hiç bir yazı veya makalenin Dr. Ferzâne'nin eserlerinin Türk edebiyatı üzerinde bıraktığı etkiye dayanmaması göz önünde bulundurarak, onun Azerbaycan kültürünün ömür boyu yaşamasına ve korunmasına yönelik yaptığı çalışmalarını hatırlatmak için böyle bir çalışmanın yapılması zaruri görülmüştür.

Bu makalenin hazırlamasında başta Dr. Ferzâne'nin oğlu Mühendis Alırıza Serrafi olmak üzere Dr. Ferzâne'nin yetiştirmiş olduğu binlerce öğrencilerinden olan Mühendis Nima Kevsi ve Mahmut Arabizade ve diğer yakın arkadaşlarından doğrudan yardım alınmış ve bu değerli yardımları sonucunda bu çalışma ortaya çıkmıştır.

1. PROF. DR. MUHAMMED ALI FERZÂNE'NİN HAYATINA KISA BİR BAKIŞ

Dr. Muhammed Ali Ferzâne 6 Ağustos 1923 yılında Tebriz'de doğdu. Meşrûte döneminin ilk polis memurlarından olan babası ömrünün son günlerine kadar Tebriz'de hizmet etti. Müteahhit ve dindar olan Ekber Kevsi'nin, oğlu Muhammed'in üzerinde etki bırakan yurduna olan sevgisi ve insan severliği en belirgin özellikleri olmuştur. Muhammed Ali'nin annesi, kalabalık ailesinin yönetilmesinde, çocuklarının gelişmelerinde; büyük ruhlu, geniş gönüllü ve azimliydi. Annesinde, onu halk edebiyatının canlı kaynağı sayabileceğimiz kadar bayatı, deyim ve atasözü bulunmaktaydı ve bu Muhammed Ali'nin beyinde kıvılcımların çakmasına neden olmuştur. Dr. Ferzâne'nin her zaman yazılarında anlattığı gibi, anadilinin sihirli, güzel dünyasıyla tanışmak ve onu sevmek annesinin vasıtasıyla oluşmuştu.

İlk okulunu Tebrizde 1937 yılında Terbiyet'ül-Zükür ve Hayyam okullarında bitirdikten sonra Ferdosi lisesine devam etti ve burayı bitirdikten sonra üniversite eğitimine başladı.

Onun eğitim dönemiyle Pehlevi döneminin Azerbaycan milletine yaptığı kültürel ve ekonomsal zülümler aynı döneme rast gelmişti. Bu zülümleri bizzat yaşaması ona daha fazla okuma şevki verdi. Böylece daha çok okumaya ve kitabı kıymetli bir nesne olarak görmeye başladı.

Onun için anadilinde eğitim görmek büyük bir arzuydu. Ancak o dönemin hükümeti bu hakkı onlardan aldığı için kendisi öğretmensiz evde anadilini öğrenmeye karar verdi ve o dilde okuma ve yazmaya başladı hatta eski Türkçe metinleri anlamaya kadar bu yolda ilerlerledi.

1942 yılında Tebriz'in en iyi üniversitesinden mezun oldu ve 19 yaşında öğretmen olarak Tebriz okullarında öğretmenliğe başladı. Üniversiteden dereceyle mezun olduğu için aynı yıllarda Tebriz Milli Terbiyet Kütüphanesinde çalışmaya başladı. Burada zengin kaynakların olması ve bunlara rahatlıkla ulaşması tarih, dil ve edebiyat (özellikle de Azerbaycan Halk Edebiyatı) üzerine araştırmalar yapmasını sağladı. Onun kişisel ve kültürel özelliğinin etkisi olan, bütün zorluklara rağmen, her koşulda anadilini öğrenmek arzusu, bu dönemde çalışmalar yapmasına katkıda bulunmuştur.

Babasının 1944 yılında ölümü 21 yaşındaki Muhammed Ali'yi derinden etkilemiş ve çalışmalarını sekteye uğratmıştır. Bunda kalabalık ailesinin ve küçük yaşta olan kardeşlerinin sorumluluğunu taşımaya mecbur olması ve geçim endişesi etkili olmuştur.

1945-1946 yıllarında gereken şartların sağlanmasıyla beraber onun karşısında yeni ufuklar açılıp birçok arzuları gerçekleşmiştir. Anadilinde kitapların yayınlanması, okullarlarda çocuklara Türkçe eğitimi ve Tebriz Üniversitesi'nin kurulması gibi olaylar onun şevk ve zevkini daha da artırdı. Dr. Ferzâne bu dönemde Tebriz'de yayınlanan gazetelerde birçok makaleler yayınladı. (Dr. Ferzâne'nin makaleleri hayatta olduğu zaman M.A. Yaşar, M. A. Revşen, M. A. Kevsi ve daha çok M.A. Ferzâne imzalarıyla yayımlandı).

O dönemlerde Dr. Ferzâne'nin birkaç orta düzey gazetede yayınladığı makalelerinden dolayı sözü edilen gazetelerin satışında büyük bir artış olmakla beraber, bu gazetelerin Tebriz'in en önemli gazeteleri haline dönüşmesine neden olmuştur.

1946 yılının başlarında Dr. Ferzâne Tebriz Milli Kütüphanesi başkanıyken, depolarda bulunan Türkçe kitapları ve özellikle bulduğu Dede Korkut Kitabı'nın orjinal nüshasını (İstanbul nüshası) incelemeye başlayarak, Türkoloji, Azerbaycan Halk Edebiyatı gibi alanlarda farklı başlıklarla makaleler yazmıştır.

1946 yılın Aralık ayında Pehlevi Hükümeti'nin yeniden iktidarda bulunmasıyla beraber, Dr. Ferzâne ve meslektaşları da kültürel faaliyetleri nedeniyle, dönemin kültür sorumluları tarafından sorgulandılar. Kuşkusuz Dr. Ferzâne Pehlevi iktidarı döneminde, Türkoloji ve Azerbaycan Halk Edebiyatı'nın ilk öncülerindendir.

Dr. Ferzâne, Pehlevi Devleti müffetişleri ve bazılarının ileri sürdüğü, "Siz Farsça'yı bu kadar güzel yazdığınız halde, niye devletin yasakladığı yerel dilin okunulup yazılması alanında faaliyet gösteriyorsunuz?" sorusuna ilişkin, "Ben bir İran vatandaşı olarak, İran halkının ortak dili, dünya edebiyatına manzum ve mensur eser sunan bir tatlı ve eski dil niteliğinde olan Farsça'ya saygı duyarak, ömrümün bir kısmını da bu dilin öğrenim,

incelenme, eğitim ve öğretimine (Farsça öğretmenlerinden daha güzel bir şekilde) adadım. Azerbaycan Türkçesi'ne etnik ve anadil olarak bağlıyım. Bu bağlılık herhangi bir şüphe ve önyargıdan uzak, doğal ve meşru bir eğilimdir. Ülkenin resmi diliyle beraber, kendi anadilini de öğrenmek herkesin doğal hakkıdır” diye yanıt verdi.

Baskıcı Pehlevi Hükümeti'nin döneminde, Muhammed Ali için yeni mücadele dönemi başlamıştı. Pehlevi Rejimi'nin kültür sorumluları ve valiliği tarafından teklif edilen yüksek mevki ve makamlar da Dr. Ferzâne'nin ufak bir tereddütte bulunmasına bile yol açmadı. O, bu dönemlerde anadili ve kültürü uğrunda büyük bir çaba harcıyordu. Hakikaten de onun böyle bir tutum sergilemesi Azerbaycan'ın kültür varlığının korunmasında büyük etkileri olmuştur.

Dr. Ferzâne ve arkadaşları Tebriz'de barış ve sömürücülük karşıtı dernekler kurarak, 1950 ve 1951 yıllarında Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel haklarının ihyası doğrultusunda yeni hareketler başlatmışlardır. Uyguladığı baskılar nedeniyle Azerbaycan'daki geçici suskunluktan rahatlık duyan Pehlevi Hükümeti, bu yeni hareketle bir daha şaşkınlığa uğramıştır. 1950 yılının yaz mevsiminde, öğrenci ve tüccarların katılımıyla düzenlenen Barış adlı büyük yürüyüş sonucu bu hareket daha da kuvvetlendi, yalnız bu hareketin aktif üyeleri Pehlevi Hükümeti tarafından tutuklandılar.

Mücadeleleri nedeniyle birkaç kere hapishaneye düşen Dr. Muhammed Ali Ferzâne'nin, eğitim ve öğretim alanlarında faaliyet göstermesi yasaklandı. Bu durum İran'ın İslam İnkılabı'nın zaferine kadar devam etti (1978). Azerbaycan'ın yeni genç kuşağına sosyal ve kültürel alanlarda eğitim vermek ve bu gençleri kendi anadil ve kültürleriyle tanıştırmamanın sevdalısı olan Dr. Ferzâne'nin 20 sene boyunca, eğitim ve öğretimden yoksun bırakılması kabul edilecek bir şey değildi, fakat bu durum da onun mücadelesine engel olamadı. Zira Dr. Ferzâne, sadece evlerde ve okullarda değil, sokaklar ve caddelerde de Azerbaycan kültür ve kimliğine büyük hizmetlerde bulunan öğrenciler yetiştirdi.

Azerbaycan kültürü ve dilinin muhafaza edilmesi doğrultusunda gösterdiği kültürel faaliyetler ve mücadeleleri nedeniyle Pehlevi Hükümeti'nin verdiği karar sonucu anayurdu olan Tebriz'e artık girme hakkını kaybeden Dr. Muhammed Ali Ferzâne, arkadaşları ve Sahand Şairi olarak bilinen Bulut Karaçorlu ile beraber Tahran'da ayardıkları bir eve taşınmak zorunda kaldılar. Sahand Şairi'nin Dr. Ferzâne ile dost ve oda arkadaşı olması, onun yazdığı birçok şiirlerde Dr. Ferzâne düşüncesi izlerinin bulunması, Dede Korkut Kitabı'nı manzum hale getirmesi ve Sazımın Sözü adlı şiir kitabının yazılmasına neden oldu. Dr. Ferzâne de adı geçen kitaba güzel bir önsöz yazmıştır.

Hiçbir zaman faaliyetlerini ve araştırmalarını durdurmamayan Dr. Muhammed Ali Ferzâne, ilk defa olarak 'Bayatılar' adlı kitabını Tebriz'deki Şems Yayınları teşebbüsüyle yayınladı. Bu kitap Dr. Ferzâne'nin yıllar boyunca Azerbaycan halkı, erkek, kadın, genç ve yaşlı insanlarından derlediği ve bir araya getirdiği folklor ürünlerin sonucu olarak hazırlanmıştı. Aynı dönemde onun en önemli eseri ve Azerbaycan Türkçesi'nin ilk dilbilgisi kitabı niteliğini taşıyan ve ayrıca tamamen klasik ve akademik bir biçimde hazırlanan 'Azerbaycan Türkçesi'nin Dil Bilgisi Temelleri'³ adlı kitabı basılıp yayımlandı.

³ Mabani-e Destur-e Zaban-e Torki-ye Azerbaycan

İşte bu dönemde yavaş yavaş üstad ifadesi bir ek olarak Dr. Ferzâne'nin adına eklendi. Azerbaycan halkı özellikle edebiyatçılar, Tahran'a her ziyaretlerinde onu görmeye gidiyorlardı. Samed Behrengi sözü edilen edebiyatçılardan biriydi. Hayatının son yıllarında her Tahran ziyaretinde, Harezmi Mağazası'na gitmeyi ve Üstad Ferzâne ile görüşmeyi unutmayan Samed, Dr. Ferzâne ile danışıp yardım almakla beraber birçok yazılarını da (Behreng Öyküleri ve Azerbaycan Efsaneleri'nin Türkçe nüshalarını) Dr. Ferzâne'ye emanet bırakıyordu. Aslında bu eserler Dr. Ferzâne'nin düşüncelerinden çok etkilenmiştir.

Dr. Ferzâne, o yıllarda Rahmetliler Habib Sahir, Selamullah Cavit, Sahend Şairi, Prof. Nutki, Prof. Cevat Heyet ve diğer arkadaşlarla buluşuyordu. Dr. Ferzâne 1987 yılında kardeşleriyle beraber, Tahran Üniversitesi önünde bulunan Ferzâne Yayınları'nı kurdular. Ferzâne Yayınları'nın kurulup faaliyete geçmesi İran'ın İslam İnkılabı ve Azerbaycan halkının, Azerbaycan dil ve kültürü üzerinde olan baskının kaldırılması ile aynı zamana denk gelmiş, Dr. Ferzâne de daha rahat bir ortamda yazdıklarını Ferzâne Yayınları adıyla yayınladı.

Azerbaycan dil ve kültürünün yayılmasında büyük bir önem taşıyan Ferzâne Yayınları, İran'ın İslam İnkılabı'nın ilk dönemlerinde büyük bir rol üstlenmekteydi. Sözünü ettiğimiz yıllarda, Ferzâne Yayınları, Üstad Ferzâne düşüncesinin gelişmesi, şu an Azerbaycan'ın sosyal ve edebi alanlarında faaliyet gösteren ve Üstad Ferzâne'nin açtığı çığırda hareket eden öğrencilerin yetişmesi ve ayrıca Azerbaycan'ın sosyal ve kültür alanlarında birçok çalışmaların yapılması için bir odak merkezi haline gelmişti, ancak bu odak merkezi işini olduğu gibi devam ettiremedi ve Üstad Ferzâne ve kardeşleri teşebbüsü ile açılan bu yayınevi bazı sorunların ortaya çıkması nedeniyle kapatıldı. (Adı geçen yayınevi şu an Endişe-i Nev 'Yeni Düşünce' adıyla Dr. Ferzâne'nin erkek kardeşi tarafından faaliyetine devam ediyor).

Üstad Ferzâne, 1976 yılında Ahter Bedustanı adlı bir hanımefendi ile evlendi. Dr. Ferzâne'nin değerli eşi her zaman Üstad'ın yar ve yardımcısı oldu. Muhammed Ali Ferzâne, Prof. Nutki, Rahmetli Prof. Bigdeli ve Prof. Cevat Heyet ile birlikte 1979 yılında Varlık Dergisi'nin ilk yazı işlerinden sorumlu heyetini oluşturdu. Bu dergide, Azerbaycan'ın maruz kaldığı zulümler ve anadiliyle ilgili tefrikaların ele alınması görevini Üstad Ferzâne üstlendi.

1979 yılında, Sahand Şairinin vefat haberi Ferzâne'yi derinden etkiledi. Kendi eserlerinden daha çok ve büyük bir hassasiyet ve özenle Sahand Şairinin vefattan önce yanında bıraktığı eserlerini muhafaza eden Üstad Ferzâne bu eserleri daha sonra yayınladı.

Daha sonraki senelerde de Dr. Ferzâne ailesi ve çocuklarının sorumluluğu dışında temel kaygısı araştırmaya önem göstermek olmuştu. Çoğu zaman yazı masasının arkasında oturan Üstad Ferzâne, yazma, araştırma ve Azerbaycan'ın genç kuşağına eğitim konusu üzerine yoğunlaşıyordu.

Üstad'ın çabaları sonucu bu yıllarda Neredesin Dost Nerde⁴ kitabının Farsça tercümesi, İran köylülerinin türküleri⁵ kitabının manzum olarak Türkçesi ve yeni birkaç bayatı şiirinin eklenmesiyle 'Bayatılar' kitabının yeni baskısı yayınlandı.

Dr. Ferzâne'nin Yerel Diller adlı makaleye verdiği sert yanıt ve ayrıca Cingiz Pehlivan'ın yazdığı "Ben ülkenin milli ve resmi diline saygı göstermekle beraber, kendi anadilimin de eğitim ve öğretimine önem veriyorum" metin, İran'daki Farsça dışı dilleri kısıtlayanlar için sert bir cevap niteliğinde oldu. Dr. Ferzâne'nin de verdiği yanıt, onun Azerbaycan dili ve kültürüne ilişkin, bağlılık ve sorumluluk hissedenden ılımlı bir zat olduğunu göstererek, şu anda da Azerbaycan halkı tarafından unutulmayan anadil ve kültüre yönelik zulümlar karşısında bir direniş simgesi olarak anılmasına sebep oldu.

Muhammed Ali Ferzâne'nin bazı sorunlar ve kısıtlamalardan dolayı yurt dışına çıkamamasına kadar, onun yazıları Azerbaycan Cumhuriyeti gibi ülkelerde birçok öğrenci, düşünür ve araştırmacı tarafından takip ediliyordu. Prof. Rüstem Aliyev gibi de İran'a gelen bazı büyük edebiyatçılar Üstad Ferzâne ile görüşmeler yapmışlardır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, Dr. Ferzâne'nin Aras Nehri ötesine, yani Azerbaycan Cumhuriyeti'ne gitmesine imkan tanınmış, böylece Üstad Ferzâne, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sosyal ve kültürel ortamıyla ve edebiyatçılarla tanışmış, bazı dostluklar kurmuştur. Dr. Ferzâne, Bakü'de olduğu müddetçe bazı araştırma merkezlerini, üniversiteleri, çeşitli müzeleri, Bakü ve Gence'deki dini merkezleri ziyaret ederek, birçok bilimsel ve edebi kaynağa ulaşmıştır.

Üstad Ferzâne, 1992 ve 1993 yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti'ne düzenlediği iki aylık ziyaretlerinde, Azerbaycan Bilimler Akademisi ve Azerbaycan Yazarlar Akademisi'ne üye olmuştur. Daha sonra Azerbaycan Bilimler Akademisi'nde düzenlenen bir törenle Üstad Ferzâne'nin ilmi derecesi, faaliyetleri ve hizmetlerinden dolayı teşekkür edilerek, onursal Profesörlük ünvanı verilmiştir. Sözü edilen törende ayrıca Azerbaycan Türkçesi'nin İran'da korunma ve eğitimi doğrultusunda çaba harcayan Dr. Ferzâne'ye Bakü Dil ve Edebiyat Fakültesi tarafından da Doktora ünvanı verilmiştir.

İran'ın İslam İnkılabı'ndan birkaç yıl sonra, Tebriz Üniversitesi rektörünün daveti üzerine Dr. Hamit Muhammedzade, Prof. Cevat Heyet ve Prof. Muhammed Ali Ferzâne'den oluşan bir heyet, Türk dili ve edebiyatı eğitimi konusunu görüşmek için Tebriz'e gitmişlerdir. Ama ne yazık ki, bu tür ziyaretler her defasında bazı nedenlerden dolayı sonuçsuz kalmıştır. Ayetullah Haşimi Rafsancani'nin Cumhurbaşkanlığı döneminde, Dr. Ferzâne bazı kültürel konuları ele almak için dönemin Tebriz Valisi'nin daveti üzerine Tebriz'e giderek, konuyla ilgili bazı önerilerde bulunsa da bu hususta da önemli adımlar atılmamıştır.

⁴ Kocayı Dust Koca

⁵ Taranehaye Rustayi-i İran

1996 yılında, Muhammed Ali Ferzâne, Almanya'nın Köln Üniversitesi ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde faaliyet gösteren bazı derneklerin daveti üzerine eşiyile birlikte, Almanya ve İsveçre'yi ziyaret etti. Üstad Ferzâne Köln Üniversitesi'nde düzenlenen bir seminerde Azerbaycan Türkçesi ile ilgili bir konuşma yaptı. Bununla beraber Berlin, Köln, Mayns, Estokholm, Göteborg şehirlerinde de faaliyet gösteren Azerbaycan edebi dernekleri de Dr. Ferzâne'yi kutlayıp onun Azerbaycan Türkçesi'ne verdiği emekten dolayı teşekkürlerini ilettiler.

1998 yılının Aralık ayında, Muhammed Ali Ferzâne eşiyile beraber Göteborg ve Estokholm üniversitelerinden gelen davet üzerine Azerbaycan Dili ve Edebiyatı adlı sempozyuma katılmak için İsveçre'ye gittiler.

Sempozyuma katılımından sonra onu onurlandırmak ve 75. yaşını kutlamak için Azerbaycan'ın Göteborg'da faaliyet gösterdiği bir kültürel dernek tarafından bir tören düzenlenmişti, fakat bu törende Dr. Ferzâne kalp krizi geçirmesi nedeniyle Salgeranska Hastanesi'ne kaldırılmıştı.

Dr. Ferzâne'nin hastalığı nedeniyle uçağa binip İran'a dönmesi uygun görülmedi. Üstad'ın eşi hastanede onunla birlikte kaldı. Muhammed Ali Ferzâne, 1999 yılının Bahar mevsiminde ikinci kez kalp krizi geçirmesinden dolayı yine hastaneye yatırıldı. Bu defa herhangi bir nedenle olsa da Dr. Ferzâne ve eşi uçağa binme iznini kaybettiler. Üstad'ın eşi yine de onu yalnız bırakmadı. (Dr. Ferzâne'nin araştırmaları ve çalışmalarına büyük destekler veren üstadın eşi 2011 yılının Aralık ayında vefat etti).

Üstad Ferzâne'nin hastalığı ve yorgunluğu onun faaliyetlerini engelleyemedi gibi, bu yıllar da Üstad Ferzâne'nin bilimsel araştırmaları hayatının en verimli zamanına dönüştü.

Azerbaycan Ansiklopedisi'nin tamamlanması, Terminler kitabının derlenmesi, Resül Rıza ve Nazim Hikmet yazılarının Farsçaya tercümesi gibi çalışmalar ve İsveçre ve Almanya'da Azerbeyan Türkçesi Radyosunu kurmak da o dönemin faaliyetleri içinde yer almaktadır.

Dr. Ferzâne bu dönemde bazı kitapları Almanya ve İsveçre'de yayınladı ve İsveçre yazarlar birliğine üye oldu.

Dr. Ferzâne, 2003 yılının Yazı mevsiminde hasta bir kalple tehlikeli yolculuğunun önemsemeyip eşiyile birlikte İran'a döndü. Bu yolculuk sadece Dr. Ferzâne için değil, eşi, çocukları, ailesi, sevdalıları ve öğrencileri için de güzel anılar yaşattı.

Üstad, akrabaları ve arkadaşlarıyla görüştüktan sonra memleketi (Tebriz'e) ayak bastı. Tebriz'de Üstad Ferzâne'yi anma münasebetiyile düzenlenen 80. Yaşı adlı törende Dr. Ferzâne'yi kutladılar. 7 yıl kendi hastalığıyla pençeleşan Dr. Ferzâne artık yorgun gözüküyordu. Üstad, Son Bahar'ın başlamsıyla birkaç kere hastaneye yatırıldı, fakat onun hastalığı yine de kültürel ve sosyal faaliyetlerinin önüne geçemedi ve o zamanlar da kültürel ve sosyal alanlarda Üstad Ferzâne hayatının en verimli zamanına dönüştü. Sözü edilen dönemde Dr. Ferzâne, bazı önemli kitapları kaleme alarak, Türk dili ve edebiyatına büyük eserler bıraktı.

Dr. Muhammed Ali Ferzâne, vefatından birkaç gün önce eşine hitaben “Ben ölmeyeceğim, yalnız derin bir sessizliğe kapılacağım” diyerek, “Benim hazan olmuş yapraklarım Tebriz’in toprağına dökülsün” diye vasiyet etti. Dr. Ferzâne, nihayet 17 Ocak 2006 yılının sabah saatlerinde Göteborg şehrinin Salgeranska Hastanesi’nde gözlerini dünyaya kapadı. Üstad’ın vasiyet ettiği gibi Tebriz şehrinde toprağına verilerek, aile, öğrenciler ve arkadaşlarının göz yaşları içinde dünyadan ayrıldı.

2. PROF. DR. MUHAMMED ALİ FERZÂNE’NİN ESERLERİ

a) Kitaplar

Bu bölümde Dr. Fazane’nin eserlerini Yayınlanmış eserler, Yayınlanmamış eserler ve Çeviriler diye üç ayrı kısımda tanıtıp, inceleyeceğiz.

a.1) Yayınlanmış Eserler

Azerbaycan Türkçesi’nin Dil Bilgisi Temelleri

Dr. Muhammed Ali Farzane’nin dediğine göre Türkoloji ve Dil Bilimi hakkında bilgi veren bu kitap Azerbaycan Türkçe’sinin ağız çalışmasına bir temel sayılır. Her dildeki ağız ve konuşma tarzını incelemek ilk başta o dilin gramer ve dil bilgisiyle karşılaştırmak ve eşleştirmeğe dayalıdır o yüzden de böyle bir kitabın yazılması gerekmektedir.

Bu kitabın yazılmasında; konuyla doğrudan ve ya konunun açıklamasında yararlı olan çoklu, çeşitli kaynaklar değerlendirilmiştir. Bu kaynakların arasında halk canlı dilinin yanında, en basit ders kitaplarından detaylı akademik eserlere kadar kaynak bulunmaktadır.

İki ciltten oluşan bu kitabın birinci cildinde sesler ve kelimeler, ikinci ciltte ise Farsça dilinde örnek cümleler yazılmaktadır. Üçüncü baskıya kadar yayınlanan bu eserin birinci baskısı 1965 yılında Tahran’da yayınlandı.

Bir dilin dil bilgisini, akademik bir çalışma olarak kabul etmek günümüzde ortaya çıkan bir konudur, Dr. Ferzâne’nin geçmişte bütün zorluklara ve eksiklere rağmen bu kitabı yazdığı onun yüksek bilimsel yeteneğini göstermektedir. Böylece Dr. Ferzâne Azerbeycen Türkçesinin gücünü herkese özellikle de Türk olmayanlara ve onunla aynı kuşakta yaşayan Celal Al-ı Ahmed ve Golamhüseyn Saidi gibi kişilere aşık etti.

Azerbaycan Türkçesi’nin Dil Bilgisi Temelleri kitabının basımından kaç yıl geçmesine rağmen hala Azerbeycen Türkçesinin dil biliminin öğretilmesinde temel kaynak kitap olması Dr. Ferzâne’nin ne kadar büyük ve kalıcı eserler ortaya koyduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Ayrıca bu kitabın sınırları aşarak yurtdışında da önem kazanması bu eserin ne kadar değerli olduğuna bir kanıttır. Bu kitap Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti ve Azerbaycan Devlet Üniversitesi’nin gayreti ve Doktor Ferzâne’nin katılımı ile okurlara tanıtılmıştır. Ayrıca bu kitabın Azerbaycan Türkçesi Eğitimi açısından değerli bir çalışma olarak kabul edilmesi nedeniyle bu çalışmalarından dolayı Doktor Ferzâne’ye fahri doktora ünvanı verilmiştir.

Bu kitabın Anadil Eğitimi ve Kültürün Korunması açısından değerli bir çalışma olduğu birçok yabancı üniversitelerce de teyid edilmiştir. Örneğin Köln Üniversitesi ve Göteborg Üniversitesi gibi ünlü eğitim kuruluşları tarafından Doktor Ferzâne birçok konferansa davet edilerek konuşma imkanı sağlanmıştır. Doktor Ferzâne'nin eserlerinin yabancı ünlü edebiyatçılar tarafından okunması da bu şahsiyetin bu alanda ne kadar etkili olduğunun göstergesidir.

Bediî Edebiyat Terminlerine Açıklamalar

Dünya ve Azerbaycan edebiyatı açıklamaları içinde yer alan bu eser, İran'da Azerbaycan Türkçesinde yazılan ilk ansiklopedi sayılır. Çeşitli ifadeler Latin harflarına göre sıralanmış, her ifadenin yanında daha anlaşılır olması için örnekler getirilmektedir. Eser Türk ve Azerbaycan edebiyatı üzerinde çalışan araştırmacılara değerli bir kaynak sayılır bu da kitabın Azerbaycan dil ve kültürünün korunmasında muhteşem bir etkisinin olduğunu göstermektedir. Kitap 2009'da Tahran'da basılmıştır.

Bayatılar

Yazarın halk edebiyatıyla ilgili topladığı metinlerin bir dalı sayılan, Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış bayatılardan oluşmaktadır.

Dr. Ferzâne'nin dediğine göre Azerbaycan Halk edebiyatında bayatılar iki beyitten oluşan yerel şiirlerdir.

Eserin Dr. Ferzâne tarafından toplanması Azerbaycan halk edebiyatının korunmasına katkı sağlamıştır. Kitap ilk olarak 2009'da Tahran'da yayınlanmış ve 9. baskı yapmıştır.

Dede Korkut Kitabı Oniki hikayeden oluşan bu kitap Türkleri oluşturan en büyük kavim olan, Oğuzların epik hikayeleridir.

Dr. Ferzâne konusu Türk edebiyatı ve halk edebiyatı olan bu kitabın orjinal versiyonunun mikrofilmünü Türkiye'den İran'a getirip, günümüzde konuşulan Azerbaycan Türkçesiyle karşılaştırdıktan sonra 1979 yılında eseri yayınlamıştır.

Uşak Folkloru

Azerbaycan halk edebiyatıyla ilgili olan; Lalaylar, Uşaxlamalar, Nazlamalar, Arzulamalar ve tekerlemeleri içeren bu kitabı yazma sebebi, Dr. Ferzâne'nin dediğine göre, çocukların anadillerini unutmaları ve kimliklerinden uzaklaşmaları tehlikesini hissetmesidir.

Kitabın yazılma sebebini Dr. Ferzâne şu şekilde açıklama gereği duymuştur: "Evin varlık kaynağı olan anaların, laylalarımızı, nagıllarımızı, el negmelerimizi unutmaları, her bir illete olur olsun, sabah şüphesiz uşaqlarımızın tekce anadillerinin inceliklerini yadırgaması ve unutmaları ile yok belki onların milli varlıktan uzaklaşması ve milli menliğinden boşalması ile neticelenecektir."

Dr. Ferzâne'nin eşi Ahter Bedustanı'nın bu eserin hazırlamasındaki önemi unutulamaz. Kitap 2014 yılının yazında Endişe-i Nev yayınevi tarafından basıldı.

Dr. Ferzâne'nin Hatıraları⁶

Dr. Sedike Adaleti çalışmaları üzerinde Almanya'da yayımlanan bu eser Dr.Ferzâne'nin çocukluktan 1978 yılına kadarki hatıralarını kapsamaktadır. Eser Dr. Ferzâne'nin 1978'e kadar hayatı, öğrenim hayatı, toplumsal ve kültürel çalışmalarını içerir. Kitabın ikinci baskısı bazı düzeltmelerden sonra 2015'te Tahran'da yayınlandı.

Azerbaycan El Mahnilari

2005 yılında İsviçre'de yayınlanan bu eser Azerbaycan Türkçe'siyle Dr. Ferzâne tarafından toplanmış, Azerbaycan halk edebiyatı alanında bir eserdir. Kitap uluslararası halk edebiyatında gerek musiki gerekse edebi anlam bilimi açısından değerli olan, doğa kucağından, halk dilinden çıkan şarkıları içerir.

Mezeli Ehvalat

Azerbaycan halk edebiyatı alanında olan bu kitap basit ve halk dilinde olan hikayeleri içerir, bu hikayelerin halk edebiyatında olan değerinin yanısıra sosyal, ekonomik ve kültürel durumların tanıtılmasında da önem taşıyorlar. Hikayelerin bazısı halk diliyle diğerleri ise hayvanat diliyle nakl olmaktadır. Bu kitap sadece Azerbaycan değil , İran ve dünyanın çeşitli ülkelerini kapsamaktadır. Eser 2013 yılında Endişe-i Nev yayın evinde yayınlandı.

Nazım Hikmet ve Azerbaycan

Dr. Farzane bu kitabın önsözünde bu Türk şairin biyografisine yer verdikten sonra onun eserlerinin Azerbaycan'da olan etkisini incelemektedir. Kitabın içinde de Nazım Hikmet'in şiirlerinin Farsça ve Azerbaycan Türkçesi çevirileri vardır. Eser 2007'de Tahran'da yayınlandı.

Nesreddin Hoca'nın Latifeleri

Ahter yayınevinde yayınlanan bu eser Nesreddin Hocanın fıkraları ve onların Farsça çevirisinden meydana gelmiştir. Kitabın önsözünde Türklerde ve Azerbaycan halk edebiyatında olan ironiyi incelemektedir. Eserin ilk baskısı 2005'de Tebriz'de yapıldı ve ondan sonra 3 kez daha basıldı.

İran Köylerinin Şarkılarından Seçmeler

Dr. Ferzâne İran, Afganistan ve Tacikistan'ın farklı kavimlerinin şarkılarını bu eserde bir araya toplayıp ve menzum olarak Türkçe'ye çevirmiştir. İlk kez eser 1991 yılında Tahran'da yayınlandı ve bazı düzeltmelerden sonra 2003'te İsviçre'de ikinci kez basıldı.

Nezami Gancavi'nin Otuz Gazeli Türkçe Menzum Tercümesi ile⁷ 1991 yılında Tahran'da yayınlandı.

⁶ Xaterat-e Doktor Mohammad Ali Ferzâne

⁷ Si Gazel Az Nezami Gancevi Ba Tarcomeye Manzum Be Torki

Geçmiş Gelecek Yolunu Aydınlatan Işıktır⁸

Şemsi yılı olarak 40. on yıllığın sonunda Camî adlı bir grup tarafından yayınlanan bu kitap; Pehlevî dönemine özellikle Azerbaycan yöresinin konularına ve problemlerine sosyal, siyasi ve ekonomik olarak yaklaşıyor.

Merhum Ferzâne'den nakl edildiği üzere bu kitabın ana çekirdeğini üç kişi oluşturmakta ve başlangıç düşüncesi ve başlıkları kendisi tarafından oluşturulmuştur.

Ancak asıl telif işi, toplama, düzeltme ve yayın işlemleri onun hala da hayatta olan iki arkadaşı tarafından gerçekleştirildi. Kitabı yazan kişiler kendi aralarında birilerinin ölümüne kadar deşifre olmamalarına karar vermişler, fakat Dr. Ferzâne'nin ölümü üzerine kendisinin ismini yayınlamışlar. Bu eser hala birçok yayınevi tarafından İran'da yayınlanıyor.

a.2) Yayınlanmamış Eserler

Ata Sözlere ve Deyimler

Azerbaycan Halk Edebiyat'ının bir kısmından ulaşan bu kitapta Azerbaycan Türkçe'siyle yazılan atasözleri (açıklamaları ile birlikte) ve terimler Arap ve Latin alfabesiyle düzenlenmiştir. Kitabın ikinci cildi, deyimler ve onların anlamından oluşmaktadır.

Sözlük

Bu mükemmel Türkçe-Farsça Sözlük Dr. Ferzâne tarafından hazırlanmıştır. Bu sözlüğü diğer Azerbaycan Türkçe-Farsça Sözlüklerinden farklı kılan özelliği onun sıralanışı ve kelimelerin Latin alfabesiyle yazılmış olan telafuzlarıdır.

Söz İncileri

Azerbaycan Edebiyatı ve Azerbaycan Edebiyat'ının tarihi alanıyla ilgili olan bu beş ciltlik kitapta Azerbaycan Edebiyat'ının klasik döneminden modern dönemine kadarki şiirlerinden seçmeler yer almaktadır.

Azerbaycan'ın Sazlı Sözlü Aşıklar Yaradıkları

Eser musiki ve edebiyat (özellikle Azerbaycan halk edebiyatı) üzerinde yazılmıştır. Aşık şiiri ve musikisi Azerbaycan bölümünde geniş bir çeşitliliğe sahiptir. 200-300 yıl öncesine kadar Aras'ın iki tarafında ünlü ve meşhur aşıklar yaşamışlar. Kitapta şiirin dünyaya bakışı, aşık musikisi ve onun çeşitli türleri konulu değerli (50 sayfalık) önsözünden sonra, Aras'ın iki tarafında yaşayan meşhur aşıkların kısaca biyografilerine ve onların çeşitli türlerde yazılan şiirlerine yer verilmiştir.

⁸ Gozeşte Çerağ Rah-e Ayande Ast

El Bilimi

Mühteşem Azerbaycan Halk biliminin farklı türünü ortaya koymaktadır. Kitapta doğal ve huzurlu yerde yaşam tarzını görüyoruz. Dr. Ferzâne eserde Azerbaycan şehirlerinde ve köylerinde olan doğum, ölüm, evlenme törenleri, yemek gibi günlük hayat tarzını incelemektedir.

Resül Rıza'nın Şiirleri ve Farsça Tercümesi

Azerbaycan edebiyatıyla ilgili olan bu eserde Azerbaycan çağdaş şairi Resül Rıza şiirleri, Farsça tercümesiyle yer almaktadır.

Farsça Yazan Türkler⁹

Azerbaycan edebiyatıyla ilgili olan bu eserde Farsça şiirler yazan Azerbaycan şairlerinin şiirlerinden seçmeler ve anatolojileri yer almaktadır. Merhum Dr. Ferzâne'nin oğlunun dediğine göre bu kitap 2015 yılında yayınlanacak.

a.3) Çeviriler

Böyleydi Ama Böyle Kalmayacak¹⁰

Dr. Ferzâne bu kitabın çeviri ve telifiyle Türk edebiyatının büyük yazarlarından olan Aziz Nesin'i tanıtmaya çalışmıştır. Kitapta Aziz Nesin'in çocukluk hatıraları ve hikayelerinin Farsça çevirisini yapmıştır. Eser 1979'da Dr. Ferzâne tarafından yayınlandı.

Celil Muhammed Kolizade'den Hikayeler

Celil Muhammed kolizade, Nesreddin Hoca Gazetesi'nin kurucularından biriydi. Celil Muhammed kolizade 1866'de Nahcavanda doğdu. Günümüze kadar bu ünlü Azerbaycan yazarının piyes ve kısa hikayeleri yayınlanmıştır. Dr. Ferzâne 1966-1968 yılları arasında onun ironi kısa hikayelerinin bir kısmını çevirip, 1979'da Ferzâne yayınevinde yayınlattır.

Hardasan Dost Harda (Nerdesin Dost Nerde?)

Eski Sovyetler Birliği devrinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nde sosyal ve kültürel meselelerle ilgili olan Eleviyye Babayeva'nın Hardasan Dost Harda Adamlar ve Taleler kitabının çevirisidir. Eser 1990'da Tahran'da yayınlandı.

b) Makaleler

Dr. Ferzâne Halk Edebiyatı, Dede Korkut, Azerbaycan halk şarkıları, argolar, ana dili, Azerbaycan Türkçesi, Azerbaycan ünlü edebi kişileri hakkında anadilini ve kültürünü korumada etkili olan çok sayıda makaleler yazmıştır.

⁹ Torkan-e Parsi Guy

¹⁰ Çenin Bude Ama Çenin Naxahad Bud

c) Diğer Ediplerin Eserlerini Yayınlanmakta Dr. Ferzâne'nin Çalışmaları

Sazımın Sözü ve Dedemin Kitabı

Bulud Karaçorlu (Şair Sehend) ünlü şairin ölümünden sonra Dr. Ferzâne'nin elinde olan bütün eserlerin el yazmasından ortaya çıkmıştır.

Şair Sehend 1951'de Dede Korkut kitabın aracılığıyla Dr. Ferzâne'ni tanır ve onun tavsiyesine göre bu eseri menzum haline getirir. Sazımın sözü adlı ilk bölümü 1965'te Dr. Ferzâne'nin yazdığı önsözle Tahran'da yayınlandı. Dedemin kitabı ve Kardeş Andı adlı, diğer iki bölüm de Dr. Ferzâne'nin yanında kaldı. Dedemin kitabı 2002 yılında İsviçre'de yayınlandı.

Heyder Babanın Mektupları ve Nazireleri

Azerbaycan şairlerin nazire olarak yazdıkları eserin ve Şehriyar ve diğer şairler arasında geçen soru cevaplı şiirlerin toplanmasından meydana gelmiştir. Eser minyatür nakışlarla 1979'da Ferzâne yayınevi tarafından basılmıştır.

Mirzabakır Hacızade'den Baskılanmamış Hatıralar

Azerbaycan sanatçı ve mizahçılarından olan Mirzabakır Hacızade'nin hatıralarından oluşan bu eser Rıza Hemraz imzasıyla yayınlanmıştır.

SONUÇ

Merhum Sayın Dr. Ferzâne, her zaman ve her koşulda kendi tarih, kültür ve anadilinin korunmasına çalışmıştır. Bu yolda etkiliyici adımlar atmış; hayatı boyunca bütün zorluklara rağmen amacı olan Azerbaycan'ın sosyal ve kültürel alanlarda korunması ve gelişmesi için çalışmış; Azerbaycan içinde ve dışında etkili olan edebi, kültürel ve sosyal çalışmalar yapmıştır.

Yaptığı bütün edebi, sosyal ve kültürel çalışmalarının yanı sıra onu özel yapan onun kişiliği, yüce bir ruha sahip olması, insanlığı ve ileri görüş sahibi olmasıydı. Dr. Ferzâne'nin etkili ve önemli çalışmalar yapmasına sebep olan şey kendisinin farklı alanlarda geniş düşünmesi, her zaman orta yolu seçmesi ve herkesi kapsayıcı olmasından dolayı farklı akımlar tarafından kabul görmesi olmuştur.

Dr. Ferzâne'nin en büyük endişelerinden biri Anadili ve Azerbaycan halk edebiyatının unutulmasıydı. Bu nedenle çalışmalarının çoğunu bu alanda yapmış; halk edebiyatının toplaması, Türk dilinin resmi kurallarının kaydedilmesi gibi çalışmalar onun bu alanda yaptığı faaliyetlerin başında gelmiştir.

Dr. Ferzâne'nin hayatındaki en büyük kaygının ne olduğunu da kendisinin söylediği bu cümleden anlayabiliriz "Biz bugün, ele bugün körpelerimizin manevi-mili terbiyesi hatırına menliğimizi ve kimliğimizi uşaklarımıza aşılamaq hatıra, laylalarımıza, nazlamalarımıza, naqıllarımıza, el sözlerimize katılmalı ve bunları, milli-manevi bir miras gibi korumalıyık."

Dr. Ferzâne'nin sınır içinde ve dışında verdiği emekler, anadili, kùltür ve tarihin korunmasında çok etkili olmuştur. Yaptığı en belirgin çalışmalardan birisi de İsviçre ve Almanya'da Azerbaycan Türkçesi Radyosunu kurması olmuştur. Yaşadığı süreç boyunca bunların idaresinde bizzat görev almış ve icracı müdürlüğünü yapmıştır. Dr. Ferzâne'nin ölümünden sonra öğrencileri bu işi devam ettirmişlerdir.

Dr. Ferzâne değerli öğrencilerin yetişmesine neden olmuştur. Bugün Dr. Ferzâne'nin ekolünden yetişmiş olan öğrenciler Azerbaycan'nın gururu sayılırlar ve geçmişte çizilmiş olan gelişme yollarında başarıyla ilerlemektedirler.

KAYNAKLAR

Adaleti, Sedike, Dr. Ferzâne'nin Hatıraları, Almanya, 2010 Ferzâne.

Muhammed Ali, Uşak Folkloru, Endişe-i Nev, 2014, Tahran.

Ferzâne, Muhammed Ali, Azerbaycan Türkçesi'nin Dil Bilgisi Temelleri, 1965, Tahran.

Ferzâne, Muhammed Ali, Bediyı Edebiyat Terminlerine Açıklamalar, 2009, Tahran.

Ferzâne, Muhammed Ali, Bayatılar, 1966, Tahran.